

Розвиток системи фізичного виховання в навчальних закладах України у 30-х роках ХХ ст.

Національний університет фізичного виховання і спорту України (м. Київ)

Постановка наукової проблеми та її значення. На сучасному етапі однією з найважливіших проблем залишається питання виховання фізично здорової людини. Але брак коштів, негативний стан навколишнього середовища, неправильний спосіб життя аж ніяк цьому не сприяють. І тому перед спеціалістами постала важка дилема: чому так трапилось і що ж робити далі? Частина фахівців наголошує, що варто повернутися до радянської системи фізичного виховання, адже вона найкраща. Тим паче, що і більшовики у свій час зіштовхнулися з подібною бідною, коли через важкі умови праці та побут населення, демографічні втрати під час війн і пов'язані з ними епідемії стан здоров'я народу постійно погіршувався. Більшовикам знадобилося трохи більше десяти років, щоб виправити ситуацію. Але наскільки якісною була нова система фізичного виховання молоді? На це запитання ми й спробуємо дати відповідь у цьому дослідженні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій із цієї проблеми. Безсумнівно, проблема історичного розвитку системи фізичного виховання в навчальних закладах України стала об'єктом вивчення низки вчених: А. Цюся, Л. Вострокнута, М. Крука. Однак наукові роботи цих дослідників стосуються насамперед питання становлення системи фізичного виховання в нашій країні з давніх часів і до початку ХХ ст. Безпосередньо цією проблематикою займалися у свій час Г. Шепеленко та О. Литвин. Та при цьому варто відзначити, що поза увагою науковців залишилися проблеми комплексного вивчення нормативно-правової бази з питань фізичного виховання молоді в загальноосвітніх закладах України в 30-х роках ХХ ст.

Завдання дослідження полягає в тому, щоб на основі джерельної бази провести комплексний аналіз нормативно-правових актів, виданих радянським керівництвом у 30-ті рр. ХХ ст. і з'ясувати особливості становлення системи фізичного виховання в навчальних закладах України у визначений нами час.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Із приходом до влади більшовиків розпочинається період активної перебудови освітньої системи. І якщо у 20-х роках головними завданнями педагогів були боротьба з неписьменністю та виховання здорового й кваліфікованого робітника, то в 30-х роках ситуація кардинально змінюється. Із приходом до влади Й. Сталіна в країні встановлюється державно-політична система тоталітарного типу, направлена на повну жорстку регламентацію життя кожного індивіда. У цей період проголошується ідеал „колективно мислячої людини”, розпочинається боротьба з егоцентризмом особистості. Звичайно, колективне виховання мало знайти своє відображення в оновлених стандартах змісту освіти, пронизаних марксистською ідеологією. Діти перетворилися на пластилін, із якого вчитель мав зліпити відданого солдата комуністичної партії. Навчальний процес набуває жорстоко регламентованого характеру, де авторитет педагога визнавався непорушним, а дитина позбавлялася права на самовизначення.

Саме за таких умов відбувається перехід до обов'язкової початкової, а згодом і загальної середньої освіти. Держава встановила всі необхідні умови оволодіння грамотою для підростаючого покоління, прагнучи підготувати його до кваліфікованої праці. У липні 1930 р. постановою ЦК ВКП(б) в країні уведено обов'язкове початкове чотирикласне навчання, згодом запроваджено загальне семирічне навчання та повну десятирічну середню освіту.

Навчальний процес в усіх навчальних закладах повністю регламентували радянські владні органи. Життя дитини розписувалося щохвилино. Ранковий підйом о 7 годині, зарядка, прохолодний душ, 5–8-хвилинна ранкова гімнастика до початку занять. Під час ранкової гімнастики, яку проводили на майданчику чи окремому шкільному приміщенні, діти виконували низку нескладних вправ: нахили вбік, присідання, повороти або нахилання тулуба вперед і назад, повільне ходіння, біг, стрибки. Щоб учні краще засвоювали й правильно виконували всі ці вправи, викладачі повинні були підготувати таблиці з малюнками рухів, що входили до гімнастичного комплексу, та розвішувати їх у класах і коридорах школи [3, 2]. Далі з 8.30 розпочиналися уроки, що тривали не більше 45 хв [7, 109].

Згідно з навчальним планом НКО, учні I–II класів засвоювали матеріал на чотирьох уроках упродовж дня, третьокласники – на чотирьох–п’яти. Тривалість навчального процесу старшокласників становила шість–сім уроків на день. Із малюками (дошкільнятами) вчитель проводив не більше чотирьох уроків на день по 25 хв кожний із 20-хвилинними перервами після чергового предмета. Передбачалися перерви й для школярів – 10 хв між уроками та одна велика 30-хвилинна перерва. Крім того, кожний викладач повинен забезпечити обов’язкове проведення фізкультхвилинок [8, 348].

Основне призначення фізкультхвилинки – підвищити сприйнятливість й увагу дітей до занять на уроці способом організації активного відпочинку. Їх рекомендувалося проводити після 3–4 годин занять у момент зменшення працездатності учнів, але не частіше двох разів на день. Фізкультхвилинки проводили вчитель або підготовлені учні при відкритих кватирці чи вікні. Упродовж півтори хвилини школярі виконували три нескладні вправи – для виправлення хребта (глибоке дихання, пов’язане з рухами рук), вправи для тулуба (нахили в сторони, повороти), вправи для ніг (присідання) [7, 110]. Фізкультхвилинки були популярними і серед учнів, і серед учителів упродовж тривалого часу.

Другу половину дня школярі проводили за домашніми завданнями та громадською роботою. На відміну від сучасних учнів, які фактично весь свій вільний час присвячують домашнім завданням і додатковим навантаженням (факультативам, репетиторам), тогочасні діти за уроками вдома не засиджувалися більше двох із половиною годин [8, 348].

Пріоритетним завданням учителів було посилення соціально-політичної та ідейної єдності молоді. Життя дитини вони підпорядковували спеціальним інститутам, які виховували дух колективізму та безмежну віру в ідеали партії. Піонерські й комсомольські організації з їх постійними бесідами, корисною громадською роботою забирали в дітей до трьох годин вільного часу на тиждень [8, 350].

При цьому слід віддати належне тогочасній системі, яка значну увагу відводила фізкультурно-оздоровчим заходам. Батьків зобов’язували на зборах зводити до мінімуму хатню роботу для школярів і слідкувати за тим, щоб їхні діти не менше двох годин на день присвячувати прогулянкам, іграм на свіжому повітрі. На канікулах категорично заборонялося проводити будь-які заняття, збори та засідання в приміщеннях школи. У ці дні шкільне керівництво влаштовувало різноманітні спортивні розваги: катання на санках, лижах, ковзанах, прогулянки та походи до театрів і кінозалів [8, 350–351].

Загалом, фізичне виховання на той час посідало вагоме місце в житті кожної людини. Фізична культура й спорт мали сприяти не лише формуванню образу досконалої людини, у якій поєднувалися високі моральні принципи та фізичне здоров’я, а й становленню колективістського типу свідомості серед радянських громадян. Згадати хоча б радянські спортивні й фізкультурні свята, діяльність різноманітних гуртків. Усі ці дії, безумовно, залучили широкі верстви до масово-оздоровчих і спортивних заходів. У робочих програмах навчальних закладів також значну увагу приділяли фізичній культурі.

На початку 30-х років урок із фізичного виховання проводили раз на тиждень і включав він чотири основні елементи: витягувальні вправи (елементи строю, ходіння, спокійний біг) для зосередження уваги учнів; підготовча частина стосувалася виучування вправ для фізкультхвилинки, ранкової зарядки й гімнастики; основна частина, присвячена вправам прикладного характеру, що залучають до роботи значні рухи м’язів і вимагають великої втрати енергії – піднімання й перенесення ваги, боротьба та спортивні ігри; прикінцева частина містить такі вправи, як спокійне ходіння, ходіння на носках, спокійне дихання й прикінцеве шиккування [8, 235–236].

Однак не всі педагоги з фізичного виховання дотримувалися цієї структури уроку. Часто діти в години, заплановані для проведення фізичних вправ, вивчали ази економіки, біології, військового мистецтва. І тому на основі загальної програми РНК УСРР 3 серпня 1935 р. приймає постанову „Про фізичне виховання в початковій і середній школі”, згідно з якою в усіх школах республіки запроваджують єдиний навчальний план для проведення уроків фізкультури. Уряд республіки зобов’язав НКО організувати при школах спортивні гуртки для дітей віком від 12 років. Важливим пунктом цього документа слід уважати рішення про забезпечення лікарським доглядом та контролем фізкультурної роботи школярів. Жодну дитину не допускали до занять фізкультурою без попереднього огляду лікаря, який і призначав необхідні для неї вправи [6, 550, 558]. Ця постанова стала базовою для розробки в подальшому навчальних програм із фізичної культури в УСРР.

Водночас домінування в суспільній свідомості думки про постійну загрозу Радянській державі з боку капіталістичних країн призводить до поступової мілітаризації фізичного виховання. Загально-оздоровчі вправи поступаються місцем навичкам військово-прикладного характеру: метанню,

лазінню через штучні перепони, плаванню в одязі з вантажем тощо. Хоча при цьому тогочасні спеціалісти постійно наголошували, що головним завданням загальноосвітньої школи є не підготовка бійця, а підготовка матеріалу для поступової появи останнього. У школі центральну увагу повинні приділяти виробленню тих якостей, що гарантують за короткий термін підготовку відмінних бійців (дисциплінованість, взаємовиручка, дух колективізму) [10, 5]. Тобто дітей змалечку привчали ставити інтереси держави, колективу вище інтересів окремої особистості, змушували вірити, що вони лише гвинтики величезного механізму. У разі, якщо школяр не вписувався в загальноприйнятні рамки, на нього очікував осуд із боку товаришів, за чим так ретельно спостерігали вчителі.

Отже, важливим кроком у становленні радянської системи фізичного виховання стало запровадження комплексу „Готовий до праці та оборони” (ГПО) 11 березня 1931 р. Таку назву отримала єдина уніфікована програма фізичної підготовки, яку введено відразу в усіх загальноосвітніх, професійних та спортивних організаціях Радянського Союзу. Фізкультурний комплекс ГПО включав біг, стрибки, кидання гранати, плавання, лижні гонки, стрільбу та ін. види спорту, науково-практичні відомості з фізкультури й спорту, правила та вміння в галузі цивільної оборони. Поява цього комплексу створила передумови для введення в школах та ВНЗ країни стабільної програми з фізичного виховання, яку здійснювали на систематичному проведенні уроків.

Паралельно з цим радянська система фізичного виховання 30-х рр. включала в себе й активну гурткову роботу. Спортивні дитячі гуртки створено ще у 20-х рр., але через брак коштів та висококваліфікованих спеціалістів їх кількість була незначною. У 1933 р. ЦК ВКП(б) прийнято постанову про організацію гуртків у кожній школі та забезпечення їх необхідним інвентарем. Окрім того, усі фізкультурзали, катки, басейни мали віддавати свої приміщення дитячим спортивним організаціям не менше як на 4 години щодня, до того ж безкоштовно [10, 109]. Але ця постанова дала свої „плоди” лише наприкінці 30-х рр., адже не слід забувати, що саме на ці роки припадають голодомор, масові виселення „куркулів” та членів їхніх родин у віддалені регіони.

30-ті рр. ХХ ст. вважають переломними в становленні системи фізичного виховання у вищих навчальних закладах. До 1930 р. фізкультурою молодь займалася в позанавчальний час. Упродовж 1930–1931 рр. НКО видає накази про обов'язкове введення фізичної культури в усіх вищих навчальних закладах УРСР. І якщо в 1930 р. фізичне виховання викладали лише на перших двох курсах по дві години в декаду, то вже наступного навчального року кількість годин збільшується ще на одну для студентів трьох перших курсів. Отже, фізичну культуру включають до навчальних планів і загального розкладу занять поряд з іншими дисциплінами сьомою годиною [5, 10].

Однак незважаючи на наявність цих документів, студенти продовжували ігнорувати заняття з фізичної культури. І тому в цьому ж році з ініціативи НКО створено спеціальну комісію для перевірки відвідування занять із фізичного виховання студентами українських ВНЗ, яка дала змогу звільнити від фізкультури лише тих студентів, котрі мають лікарські протипоказання й обмеження. У разі, якщо студенти й надалі будуть продовжувати не відвідувати заняття з фізичної культури, комісія розпорядилася зараховувати їх пропуски як прогул [9, 6].

Із запровадженням у 1931 р. комплексу ГПО студенти стали активніше залучатися до спортивного життя, бажаючи отримати значок ГПО. Кількість „значкістів-студентів” постійно зростала. Так, у 1931 р. нагороди отримало 420 осіб, наступного року – 97 206 осіб, в 1933 р. – 123 321 студент, у 1934 р. їх кількість зростає до 334 800 чоловік [1, 4]. Хоча повністю не можна довіряти цій статистиці, адже тогочасні чиновники намагалися будь-якими засобами виконати план і тому їхні звіти переповнені перебільшеннями. Узагалі ж запровадження комплексу ГПО сприяло остаточній мілітаризації системи фізичного виховання в СРСР.

Паралельно з уроками фізкультури студенти мусили проходити вищу позавійськову підготовку, теоретичний курс якої залежно від типу навчального закладу становив від 430 до 580 годин, практичний (3–4 місяці), а це військові збори студентів, проводили на базі військових частин.

Для покращення якості фізичної підготовки студентської молоді та враховуючи зміни, викликані введенням комплексу ГПО, упродовж 30-х рр. наркомати країни переглядають старі й розробляють нові навчальні плани та програми з фізичної культури. У 1932 р. розроблено „Інтегральну програму фізкультури для вишів”, яка передбачала широке залучення молоді до складання норм ГПО й покращення їхньої трудової та бойової підготовки.

У перший рік навчання планувалася підготовка студентів до складання іспитів на I ступень ГПО. Другокурсники мали не лише виконати необхідні нормативи I–II ступеня ГПО, а й засвоїти теоретичний матеріал із фізкультурно-оздоровчих заходів (виробнича гімнастика, фізкультхвилинки, вилазки, екскурсії). Крім того, студента в цей час готували до таборових зборів у лавах Червоної армії. Третій рік присвячувався вдосконаленню військово-прикладних навиків. У програмі пе-

редбачався такий розподіл годин: на засвоєння гімнастичних вправ та військово-прикладний курс виділялося 12–18 годин упродовж трьох років навчання; легкої атлетиці приділялося 10–18 годин залежно від курсу навчання; спортивним іграм – 4–6 годин, лижам – 8–12 годин [2, 6].

Уже наступного року наркомати освіти, охорони здоров'я та тяжпрому видали нову програму з фізичного виховання для ВНЗ і технікумів, розраховану на 200–250 годин залежно від типу навчального закладу. Особливий акцент у цій програмі робився на прикладних вправах (стройовій підготовці, бігу, ходьбі, плаванні, стрибках, лазінні, перенесенні вантажу, боротьбі, боксі, володінні холодною зброєю та спортивних іграх). Однак у програмі зменшено кількість годин, що відводили на виконання гімнастичних вправ.

Із 1934 до 1936 рр. діють нові програми з фізичного виховання, побудовані на основі комплексу ГПО. Значну увагу приділяли окремим видам спорту – гімнастиці, лижам, легкої атлетиці, велоспорту, спортивним іграм та плаванню.

У 1937 р. розроблено єдину уніфіковану програму з фізичного виховання для ВНЗ. Її нововведенням став поділ студентів на три групи залежно від стану здоров'я. Студенти 1-ї медичної групи (загальна група) мали впродовж навчання скласти нормативи на значок ГПО I або II ступеня й виконати навчальні курсові нормативи з гімнастики. Представники 2-ї медичної групи (із незначними вадами здоров'я) зобов'язувалися скласти нормативи I ступеня ГПО та необхідний комплекс гімнастичних вправ, тоді як студентів 3-ї медичної групи взагалі звільняли від залікових нормативів. Отже, із появою єдиної програми вдалося не лише визначити головні завдання фізкультури, а й покласти кінець розбіжностям у роботі з фізичного виховання.

Паралельно з обов'язковими заняттями фізкультурою студенти мали змогу відвідувати різноманітні гуртки та секції, офіційно започатковані ще в 1928 р. Щорічно в країні проводили різноманітні змагання естафети (велокрос за маршрутом Харків–Ленінград–Харків; Всеукраїнський воєнізований перебіг за маршрутом Красноград–Харків тощо).

Також влада все частіше починає приділяти увагу й фізкультурно-оздоровчій роботі. У 1933 р. НКО для покращення стану здоров'я студентів уводить щоденну ранкову гімнастику перед початком занять тривалістю 8–10 хвилин. Окрім того, викладачі повинні були пильнувати й за тим, щоб у другій половині навчального дня студенти робили перерви на фізкультхвилинки.

Але ці постанови продовжували мати декларативний характер. Спеціально створена комісія під час перевірки стану справ щодо впровадження ранкової гімнастики перед заняттями у ВНЗ у своєму звіті зазначала, що з чотирьох ВНЗ Харкова лише в одному дотримувалися всіх цих вимог [4, 14].

Висновок. Отже, слід зазначити, що 30-ті рр. ХХ ст. – це період кардинальних змін як у системі освіти, так і в системі фізичного виховання молоді. Головним завданням навчальних закладів стала підготовка на основі марксистських ідеалів вірного захисника ідей партії, майбутнього вправного бійця. Унаслідок формування нової освітньої системи людина втрачає свою індивідуальність, розчиняється в колективному середовищі. Паралельно з цим особа має бути здоровою, підготовленою до будь-яких труднощів. Тому не дивно, що в школах та ВНЗ вагому увагу приділяють фізкультурно-оздоровчим заходам – ранковій гімнастиці, фізкультхвилинкам. Крім того, фізкультуру вводять як обов'язковий предмет до розкладів в усіх начальних закладах країни, розробляють перші програми цієї дисципліни. Із уведенням комплексу ГПО, з одного боку, покращується якість уроків фізкультури, з іншого ж – відбувається поступова воєнізація фізичного виховання, поставленого під повний контроль комуністичної партії.

Перспективи подальших досліджень. Подальші дослідження варто направити на вивчення особливостей становлення системи фізичного виховання в 30-х рр. ХХ ст. в західноєвропейських країнах, адже при запровадженні чергових заходів більшовики нерідко наслідували західну систему виховання здорового молодого покоління.

Список використаної літератури

1. Блях В. А. Шлях зросту / В. А. Блях // Фізкультурник України. – 1934. – № 12.
2. Бражнік І. А. Інтегральна програма фізкультури для вишів / Бражнік І. А. – Х. : Рад. шк., 1932.
3. Гимнастика до занять і фізкультура в початковій школі. – М. : [б. и.], 1933.
4. Домбровський О. Питання ставилося – зарядки немає / О. Домбровський // Фізкультурник України. – 1931. – № 4.
5. Об организации и содержания работы по физической культуре на 1930/31 уч. год от 20.07.1930 г. / Физкультура в учебных заведениях : сб. офиц. распоряжений и методических указаний. – М. ; Л. : [б. и.], 1930.
6. Постанова РНК УСРР “Про фізичне виховання в початковій і середній школі” від 3 серпня 1935 р. / Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. У 8 т. Т. 1. – К., 1963.

7. Програми початкової школи. – К. : Рад. шк., 1937.
8. Програма початкової і середньої школи 5–10 класи. – Х. : Рад. шк., 1934.
9. Про відвідування занять фізичної культури студентами // Бюлетень Народного комісаріату освіти УСРР від 4.01.1930. – № 2.
10. Черняк Е. Физическая культура в школе и задачи обороны : пособие для преподавателей средней школы / Черняк Е. – М. : Гос. учеб.-пед. изд-во, 1934.

Анотації

В умовах формування національної системи фізичного виховання молоді спеціалісти все частіше звертаються до радянського досвіду. Значна частина фахівців і досі вважає радянську систему найкращою, здатною розв'язати нагальні проблеми – допомогти у вихованні здорової людини. Але вони забувають про те, що головним завданням фізичної культури була підготовка вправного бійця, захисника комуністичних ідей. У статті здійснено комплексний аналіз нормативно-правової бази 30-х роках ХХ ст., що дає змогу з'ясувати особливості формування радянської системи фізичного виховання в навчальних закладах України в той час. Установлено, що в цей період відбулися кардинальні зміни як у системі освіти, так і в галузі фізкультури. Головне завдання радянської педагогіки – навчити молодь підкорятися встановленим моральним нормам та ідеологічним канонам, розчинятися в колективному середовищі. У цьому мали допомогти фізична культура й спорт. З одного боку, вони об'єднували школярів та студентів (спортивні свята, робота в гуртках), з іншого – допомагали у вихованні здорової людини, відмінного бійця Червоної армії. Адже саме в 30-х рр. відбулась остаточна мілітаризація фізичного виховання в усіх навчальних закладах країни.

Ключові слова: *фізичне виховання, навчальні заклади, ранкова гімнастика, фізкультхвилинка, воєнізація.*

Наталія Соколова. Развитие системы физического воспитания в учебных заведениях Украины в 30-х годах ХХ в. *В условиях формирования национальной системы физического воспитания молодежи специалисты все чаще обращаются к советскому опыту. Значительная часть профессионалов до сих пор считает советскую систему лучшей, способной решить неотложные проблемы – помочь в воспитании здорового человека. Но они забывают о том, что главным заданием физической культуры была подготовка хорошего бойца, защитника коммунистических идей. В статье проведен комплексный анализ нормативно-правовой базы 30-х годах ХХ в., и это дает возможность определить особенности формирования советской системы физического воспитания в учебных заведениях Украины в то время. Установлено, что в этот период произошли кардинальные изменения как в системе образования, так и в области физкультуры. Главное задание советской педагогике – научить молодежь подчиняться установленным моральным нормам и идеологическим канонам, растворяться в коллективной среде. В этом должны были помочь физическая культура и спорт. С одной стороны, они объединяли школьников и студентов (спортивные праздники, работа в кружках), с другой – помогали в воспитании здорового человека, отличного бойца Красной армии. Поскольку именно в 30-х годах произошла окончательная милитаризация физического воспитания во всех учебных заведениях страны.*

Ключевые слова: *физическое воспитание, учебные заведения, утренняя гимнастика, физкультминутка, военизация.*

Nataliya Sokolova. Development of the Physical Education System in Educational Establishments of Ukraine in 1930 s. *National University of Physical Education and Sport of Ukraine. In the conditions of formation of national physical education of young people, specialists tend to use soviet experience more often. Considerable part of professionals still consider the soviet system to be the best one, which is able to solve urgent problems – to help with the upbringing of a healthy person. But they forget that the main task of physical culture was the preparation of a good fighter and a defender of communist ideas. The complex analysis of legal documents of 1930s has been conducted in the article. It enables the readers to define the peculiarities of soviet system of physical education formation in educational establishments of Ukraine at that time. It has been proved that major changes had happened both in the system of education and in physical education during that period. The main task of soviet pedagogics was to teach young people to submit to the set moral norms and ideological rules, to dissolve in a collective environment. A physical culture and sport should have assisted. On the one hand, they united pupils and students (sport holidays, work in clubs), on the other they helped to educate a healthy person, an excellent fighter of the Red army, as the final militarization of physical education in all educational establishments of country happened precisely in the 30s.*

Key words: *physical education, educational establishments, morning exercises, "athletic minute", militarization.*